

ERNO ESKENS

EEN BEESTACHTIGE GESCHIEDENIS VAN DE FILOSOFIE

ISVV UITGEVERS

EEN BEESTACHTIGE GESCHIEDENIS VAN DE FILOSOFIE

Erno Eskens

ISWV UITGEVERS

Voor mijn dierbaarste beestjes Anet, Laura en Bruno

Paard en wagen zijn symbool van de ziel, die hier op de juiste koers wordt gehouden. Philippos II (359-336 v.Chr.), koning van Macedonië en vader van Alexander de Grote, is op deze Griekse munt afgebeeld als een wagenmenner die de ziel van het volk temt en leidt. De driervoet, een symbool van het orakel van Delphi, laat zien dat zijn bestuur de instemming heeft van de god Apollo.

INHOUD

	Voorwoord	9
	OVER DE SFINX EN DE FILOSOFIE	
	Inleiding	25
	DE ZIELSVERWANTSCHAP VAN MENS EN DIER	
	TIJDPERK VAN DE MOEDERGODIN	34
I	De preolympische Grieken DE GEBOORTE VAN WAARHEID	35
II	De mythische Grieken HET TEMMEN VAN DE NATUURGODEN	47
	TIJDPERK VAN DE WAGENMENNER	62
III	De presocraten FILOSOFIE ROND DE TEMPEL VAN ARTEMIS	63
IV	De socratici DE PAARDEN VAN PLATO	77
V	Aristoteles DE EERSTE BIOLOOG	93
VI	De stoïcijnen en Romeinen DE LADDER VAN DE NATUUR	103
VII	De vroege christenen DE SLANG IN HET (VEGETARISCHE) PARADIJS	117
VIII	Scholastieke denkers INSTINCT VERSUS INTELLECT	129

IX	Bosmonniken PREDIKEN TEGEN DE DIEREN IN HET DUISTERE WOUD	137
X	Scholastieke denkers OVER MONSTERS	149
	TIJDPERK VAN HET WITTE PAARD	158
XI	Deugdzamen uit de Renaissance REORGANISATIE VAN DE ZIEL	161
XII	Vroege Verlichtingsdenkers PROEFONDERVINDELIJKE FILOSOFIE	179
XIII	Het dualisme van Descartes DE DOOD VAN HET WITTE PAARD	189
XIV	Intellectualisten en materialisten DE MENS, EEN MACHINE	197
XV	Verlichte wolventemmers FYSIEKE INSLUITING VAN HET DIER	207
XVI	De taxonomen MENTALE INSLUITING VAN HET DIER	223
	TIJDPERK VAN HET ZWARTE PAARD	232
XVII	Romantici op zoek naar ethiek in de natuur DE NOBELE WILDE	233
XVIII	Romantische juristen VAN INTELLECT- NAAR BELANGENDEMOCRATIE	251
XIX	Romantische slaggers EEN DIER EET MEN MET EEN VORK	259

XX	De eerste lichaamsrevolutionairen DE VERWILDERING VAN DE MENS	271
XXI	De eerste dierenbeschermers BLACK BEAUTY	295
XXII	Nieuwe materialisten LEVEN IN EEN BOX	307
XXIII	De natuurversnellers INTELLECT ALS DIENSTMAAGD VAN DE NATUUR	317
XXIV	De persoonsversnellers HET VERLANGEN NAAR EEN CRISIS	327
XXV	Mensentemmers DE MENS, EEN TEKENING OP DE VLOEDLIJN	339
XXVI	Dierenbevrijders HET DIER MET EN DE MENS ZONDER EIGENSCHAPPEN	347
XXVII	Dierenbevrijders en mensenhervormers SOORTVERVAGING	355
XXVIII	Samenvatting van wat (niet) vooraf is gegaan EEN TRIAS PSYCHICA	371
	Dankwoord	395
	Literatuur	397
	Noten	417
	Register	471

Voorwoord

OVER DE SFINX EN DE FILOSOFIE

Dit is een beestachtige geschiedenis van de filosofie. Het laat zien hoe filosofen in de loop van de geschiedenis hebben gedacht over dieren, en over de menselijke uniciteit. Wat maakt ons uniek? Wat maakt ons tot mens en hen tot dier? Aan de hand van deze vraag wandelen we door de geschiedenis van de filosofie. Mijn inzet is niet om te beschrijven hoe we ons ‘moeten’ verhouden tot dieren, hoewel het zijdelings wel aan de orde komt. Ik ben eerder op zoek naar een antwoord op de vraag waarom wij tegenwoordig het gevoel hebben dat we ons anders ten opzichte van dieren horen te gedragen. Hoe is dat historisch zo gekomen, en wat betekent deze ontwikkeling voor ons zelfbeeld?

Mijn opzet – de geschiedenis van de filosofie herschrijven door te kijken wat grote filosofen over dieren hebben gezegd – is ongebruikelijk. Meestal beperken geschiedenissen van de filosofie zich tot de constatering dat de mens het enige dier is met taal- en denkvermogen, en daarmee is dan de kous af. Hooguit tref je in de standaardwerken een zinnetje over de legendarische ezel van de middeleeuwse geleerde Buridanus (ca. 1300–1358) die zou zijn overleden omdat hij te dom was om te kiezen tussen twee identieke balen hooi. Wellicht fladdert ook de vleermuis van Thomas Nagel (1937–) nog ergens over de pagina’s om je uit te leggen dat geen mens zich kan voorstellen hoe het is om een vleermuis, of enig ander dier, te zijn. Het zijn pogingen om ons duidelijk te maken dat filosofie een ‘typisch menselijke’ aangelegenheid is, die zich dus ook tot mensen moet beperken.

Dat klinkt trouwens ook niet geheel onlogisch. Mensen ontwikkelen fraaie theorieën, dieren niet. Geen aap, dolfijn of olifant is in staat om een *Kritiek van de zuivere rede* te schrijven of zelfs maar te lezen. Toch is filosofie om allerlei redenen geen ‘lou-ter menselijke zaak’.

De eerste reden is triviaal: zonder dieren had de filosofie zich niet kunnen ont-

De mythologische held Oidipous wordt tegengehouden door de sfinx, die hem het raadsel van het menszijn voorlegt.

Schilderij van Gustave Moreau (1826–1898),
collectie Metropolitan Museum of Art, NY.

wikkelen. Zonder bijenwas in de schrijftablet hadden de oude denkers hun formuleringen niet kunnen oefenen. Zonder ganzenveren en sepia had geen middeleeuws filosoof een gedachte op papier, of beter, op dierlijk perkament, gekregen. Gelooide dierenhuiden zijn van oudsher de belangrijkste en meest duurzame dragers van filosofische teksten. Ook de paarden en ezels die nodig waren om de neergeschreven gedachten in alle uithoeken van Europa te brengen, getuigen ervan dat westerse filosofie, net als de religie overigens, letterlijk op en over de rug van dieren tot stand is gekomen.

Belangrijker is dat dieren ook de inhoud van de filosofie en met

name ons mensbeeld diepgaand hebben beïnvloed. Wie wil weten wat een mens is, hoe mensen samenleven en wat je als mens zoal te doen staat, werpt al snel een zijdelingse blik op de dieren. Even kijken hoe zij het doen en hoe wij van hen afwijken. In deze vergelijking krijgt de menselijke identiteit vorm.

Deze schuinse blik op de dieren vinden we terug in de Griekse mythe van Oidipous en de Sfinx.¹ Oidipous wordt gevraagd om de Griekse stad Thebe te bevrijden van een monster dat half vrouw en half leeuw is en dat de weg blokkeert. Het dier weet van geen wijken en is niet voor rede vatbaar. Dat het een half-vrouw is, helpt niet, want vrouwen zijn lichamelijke wezens die, volgens de vroege Grieken althans, dicht bij de redeloze dieren staan. Het vrouwelijke gezicht benadrukt de wildheid van de sfinx. Ze is een monster. Het probleem is dat ze niemand in of uit Thebe laat gaan zonder hen eerst een raadsel voor te leggen. Vervolgens verslindt ze iedereen die een fout antwoord geeft op haar raadselachtige vraag: wat loopt 's ochtends op vier, 's middags op twee en 's avonds op drie poten?

Nadat tal van mensen zijn opgegeven, lost Oidipous het raadsel op door het beest figuurlijk in de bek, of beter gezegd, in de ogen te kijken. Met zijn blik op de sfinx beseft hij plotseling hoe anders hijzelf is. Oog in oog met het beest begrijpt hij het: hij is zelf dat

Filosoof Boëthius (ca. 475-524) geeft les. Miniatuur op (dierlijk) perkament geschilderd.

Italiaanse editie uit circa 1385 van Boëthius' *Vertroosting van de filosofie*.

In de Griekse en Romeinse tijd worden gedachten opgeschreven en verbeterd in kneedbaar dierlijke materiaal: bijenwas.

Romeinse schrijftablet gevuld met bijenwas, gevonden in het Friese Tolsum en nu in de collectie van het Fries Museum.

Oidipous (rechts) en de sfinx
Grieks aardewerk uit ca. 440 v.Chr.

dier dat in de ochtend van zijn leven op handen en voeten kruipt, dat vervolgens rechtop loopt, om met een stok te eindigen. De mens is een wezen dat eerst kruipt, dan loopt, en vervolgens voort sjokt met een wandelstok.

Als je er even over nadenkt, merk je dat achter alle definities van ‘de mens’ een sfinx schuilgaat. Alle bekende antropologische afbakeningen hebben sporen van een dierlijke oorsprong in zich. Aristoteles (384–322 v.Chr.) noemt de mens bijvoorbeeld een ‘redelijk dier’ en een ‘politiek dier’. Friedrich Nietzsche (1844–1900) spreekt van ‘het nog niet vastgestelde dier’ omdat wij, als enige, onze eigen handelingen kunnen kiezen.² De Duits-Nederlandse denker Helmut Plessner (1892–1985) vindt de mens uniek omdat hij, in tegenstelling tot de overige dieren, kan ‘lachen en wenen’³, en weer anderen wij-

zen op het (vermeend) unieke vermogen van de mens om te veinzen, te schrijven, te abstraheren, te koken et cetera.⁴

In dit soort vergelijkingen zijn dieren steeds het referentiepunt. Zodra de uniciteit van de mens is vastgesteld, wordt de blik weer naar voren gericht en verdwijnt het dier uit beeld. We vinden het terug in de genoemde Griekse mythe. Als Oidipous het raadsel heeft opgelost, stort de sfinx zichzelf in het ravijn. Haar rol is klaarblijkelijk uitgespeeld nu het raadsel ‘mens’ is opgelost. Zo gaat het ook in veel filosofieboeken. Zodra de auteurs via een verwijzing naar het dierenrijk hebben aangetoond dat de mens ‘hoger’ en ‘uniek’ is, wordt het dier als ‘beest’ weggeschreven.

De term ‘beest’ is hier veelbetekenend. Het is afgeleid van *brutus* (Latijn) en *bête* (Frans). Beide woorden betekenen ‘stom’ en ‘niet tot spreken in staat’. De gedachte is hier dat dieren, in tegenstelling tot mensen, geen betekenis kunnen overbrengen met hun stem. Dit is de gangbare mening tot het begin van de achttiende eeuw. Vanaf dat moment klinkt de eerste twijfel over de stemloosheid van de dieren.

In mijn vorige boek, *Democratie voor dieren*, stond de vraag centraal waarom wij dieren nog zo vaak tot hun vermeende gebrek – hun stemloosheid – reduceren.⁵ Ik kwam tot de conclusie dat dieren wel degelijk een eigen stem hebben, maar dat deze lange tijd niet is gehoord. Het zal iets te maken hebben met wat de Franse filosoof Jacques Derrida

Aan de hand van talloze schilderijen, beeldhouwwerken, tuinontwerpen, historische foto's en manuscripten vertelt dit boek hoe 26 eeuwen filosofie ons zelfbeeld hebben gevormd. Sinds de Oudheid hebben filosofen de mens omschreven als 'het dier dat kan denken'. Ze verdiepten zich vervolgens in het denken maar vergaten het dier en daarmee ook het eigen dierlijke lichaam. Dit boek laat zien hoe aan deze traditie van 'diervergetelheid' langzaam een einde is gekomen.

De reis door de geschiedenis van het denken, van de prehistorische cultus van de Moedergodin tot onze tijd, leggen we af met Plato's zielenwagen. Twee paarden – symbool voor onze lichamelijke en sociale driften – stuwden ons voort. De wagenmenner – ons intellect – houdt aanvankelijk de teugels stevig in handen. Het intellect weet waar het heen moet, stelt Plato.

In de Renaissance klinkt de eerste twijfel: het sturende intellect trekt wel erg hard aan de teugels. Een paar eeuwen later leidt deze onvrede tot een heuse revolutie: de westerse mens weigert het driftleven nog langer te beteugelen. Vanaf dat moment wordt het dier in de mens bevrijd. Het leidt tot de emancipatie van de slaven en de vrouwen, die tot dan toe vooral als beestachtige wezens werden gezien. In onze tijd volgt de emancipatie van het dier zelf. Positieve ontwikkelingen, maar de zielenwagen begint wel wat te slingeren.

Een rijk geïllustreerd boek dat laat zien hoe filosofie onze (denk)wereld heeft vormgegeven.

FOTO: PHILIP SCHILDERS

Erno Eskens is programmadirecteur van de Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW). Hij publiceerde de *Filosofische reisgids voor Nederland en Vlaanderen* en het spraakmakende *Democratie voor dieren*. Met Ruben Heijloo stelde hij een *Filosofen lexicon* samen. Hij werkte eerder als (hoofd)redacteur van *Filosofie Magazine* en is een van de initiatiefnemers van de Maand van de filosofie, filosofiecafé Felix & Sofie en van het multimediale filosofietijdschrift *iFilosofie*.

